

HÜQUQ

UOT 34.347

MÜLKİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA
BEYNƏLXALQ STANDARTLAR

S.H.ƏZİZOVA

Bakı Dövlət Universiteti
sabinaazizova1@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual qanunvericiliyinin 1.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində mülki işlər və kommərsiya mübahisələri üzrə məhkəmə icraatının qaydası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunu, Mülki Prosesual Məcəllə və digər qanunlarla yanaşı, həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir [1]. Beləliklə, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 15 üzvü tərəfindən 4 noyabr 1950-ci ildə imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası milli mülki prosesual qanunvericiliyinin mənbələri sırasına daxildir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən 1950-ci il Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi, eləcə də Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasının tanınması kimi qəbul edildi. Bu isə özlüyündə insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə tərəfindən qorunmasının əhəmiyyətini daha da vurğulamış oldu.

Açar sözlər: mülki prosesual qanunvericilik, mülki məhkəmə icraatı, insan hüquqlarının müdafiəsi, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ.

I. Giriş

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 8 iyul 1996-cı ildə "Avropa Şurası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər haqqında", 20 yanvar 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında", 14 may 1999-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafeələrinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Sərəncamları Avropa Şurası ilə əməkdaşlığın inkişafını təmin etdi [5, s.344-345]. Nəticə olaraq 25 yanvar 2001-ci il tarixində Strasburqda təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının

tam hüquqlü üzvü elan olundu, 15 aprel 2002-ci il tarixində isə Avropa Konvensiyası və onun Protokolları Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olundu. Bununla da Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olan hər bir üzv kimi Avropa Konvensiyasının və onun Protokollarının İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə yaradılan presedent hüququndan irəli gələn mühüm müddələri öz qanunvericiliyinə daxil etmək öhdəliyini öz üzərinə götürdü.

II. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ

Avropa Konvensiyası bir çox baxımdan nadir əhəmiyyətə malikdir: bu, üzv dövlətlər üçün eyni zamanda mütləq olan və geniş spektrdə mülki və siyasi hüquqların qorunması məqsədini daşıyan ilk beynəlxalq sənəddir və iştirakçı dövlətlərin daxilində hüquqların həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizmlərini müəyyən edir. Məhz bu səbəbdən Avropa Konvensiyası insan hüquqları sahəsində ən mükəmməl və effektiv beynəlxalq müqavilə kimi qəbul olunur [11]. Avropa Konvensiyasının II bölməsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həsr edilmişdir [8].

Azərbaycan Respublikası Avropa Konvensiyasını ratifikasiya edən dövrdən bu mühüm beynəlxalq aktda nəzərdə tutulan hüquqları və əsas azadlıqları təmin etməlidir, o cümlədən məhkəmələr tərəfindən [2, s.29].

Avropa Konvensiyasının preambulasına uyğun olaraq, Avropa ölkələrinin ümumi irsinin əsas elementləri sırasında hüququn aliliyi durur ki, onun da çoxsaylı məqamlarından biri hüquq sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən müstəqil və qərəzsiz məhkəmələrin rolu ilə bağlıdır. Bu rol Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində əks olunmuşdur ki, burada işin qanun əsasında yaradılmış tərəfsiz və müstəqil məhkəmə tərəfindən əlverişli müddət ərzində ədalətli və aşkar formada araşdırılmasını təmin etmək üçün ədalət məhkəməsinin aparılması prinsipləri formalaşdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, Konvensiyanı təsdiqləyən zaman dövlətlər öz üzərlərinə ikili öhdəlik götürmüş olurlar: birincisi, onlar Konvensiyanın qoruduğu hüquq və azadlıqların istənilən pozuntularının qarşısını almalıdır; ikincisi, onlar daxili qanunvericiliklərin Konvensiya ilə uyğunluğunu təmin etməlidirlər ki, bunun üçün də bəzi hallarda qanunvericiliyə və hüququn tətbiq olunması təcrübəsinə müəyyən dəyişikliklərin daxil edilməsi tələb olunur.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ – “hüquqi mübahisə zamanı, şəxsin rahat bir şəkildə məhkəmə orqanına müraciət edə bilməsi, mübahisə tərəfləri arasında bir ayrı-seçkilik qoyulmadan iddia və etirazların bərabər səviyyədə və həqiqətin müəyyən edilməsini təmin edən şəkildə, qanuni və müstəqil məhkəmə tərəfindən ələ alınması və nəticələndirilməsidir” [7, s. 315; 6, s.125].

Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərin üzərinə əda-

lət məhkəməsinin lazımı şəkildə həyata keçirilməsi üçün tələb olunan institutların, eləcə də məhkəmə icraatının ədalətli və qərəzsiz xarakterinə təminat verən qanunların qəbul olunması və həyata keçirilməsi üzrə institutların yaradılması və fəaliyyətinin təmin olunması üzrə öhdəlik qoyulur.

Ədalətli proses o deməkdir ki, məhkəmə bütün prosedurlara düzgün əməl edir və bütün tərəflərə bərabər yanaşır, beləliklə, məhkəmənin qərarından və işin nəticəsindən asılı olmayaraq, məhkəmə prosesinin özü ədalətli və səmərəli olur. Məhkəmələr şəffaf, etibarlı və səmərəli fəaliyyət göstərmədikdə ədalətli məhkəmə araşdırması təmin edilə bilməz. Bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu formalaşdıran və bütün məhkəmələrə şamil olunan fundamental tələbdir.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu iki qrupa bölmək olar: məhkəməyə olan tələblər və məhkəmə prosesinə olan tələblər. Məhkəmə qanunla yaradılmalı və onun hakimləri müstəqil və qərəzsiz olmalıdır. Məhkəmə prosesi elə təşkil edilməlidir ki, tərəflər məhkəməyə asanlıqla müraciət edə bilsin və məhkəmə prosesində bərabər şərtlərlə tam şəkildə iştirak edə bilsin. Ümumiyyətlə, ədalətli məhkəmə araşdırmasını təmin edən məhkəmələrin yaradılmasına dövlət cavabdehdir. Ancaq məhkəmə yalnız o zaman ədalətli və effektiv ola bilər ki, tərəflər də öz vəzifələrini yerinə vicdanla yetirsin.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin olunması “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun ayrılmaz hissəsidir. Bununla belə, “insan hüquqları üzrə mövcud olan əsas beynəlxalq sənədlərin mətnində ədalətli məhkəmə hüququnun təmin olunmasının birbaşa göstərilməsi hallarına təsadüf etmək çətindir” və sənədlərdə ona müstəqil prosessual hüquq kimi baxılmır [3, s.25].

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurasının Nəzarət orqanları Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə təmin olunmuş ədalət məhkəməsi və ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnu istənilən demokratik dövlətin əsas əlamətləri qismində qəbul edir və bu əsaslarla bu maddədə əks olunmuş qaydaları həddindən artıq geniş şərh edir. Avropa Konvensiyasının mənasına əsasən ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi hüququ demokratik cəmiyyətdə elə mühüm yer tutur ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məhdud şərh olunması bu müddəanın məqsədinə və mənasına uyğun olmazdı [10, s.82-90]. Analoji fikirləri rəhbər tutaraq, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının Nizamnaməsinin 15-ci maddəsinə əsasən ədalət məhkəməsinin lazımlı şəkildə həyata keçirilməsi qaydalarına riayət etməklə məhkəmə hüququnun sadələşdirilməsi məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmiş tədbirləri nəzərdən keçirir və iştirakçı dövlətlərin hökumətləri tərəfindən qeyd olunan suallar sahəsində vahid siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir [8].

III. Məhkəmə müdafiəsinin əlverişliliyi və müraciətmə hüququ

Mülki prosesin müasir nəzəriyyəsində məhkəmə müdafiəsinin əlverişliliyi sözün geniş mənasında bir sıra hallarla əlaqələndirilir ki, onlardan ən vacibləri kimi aşağıda qeyd olunanlar qəbul olunur:

- pozulmuş və ya mübahisə olunan hüququn, qanunla qorunan marağın məhkəmə tərəfindən müdafiə olunması üçün məhkəməyə maneəsiz müraciət imkanı;

- işin açılması və aparılması prosedurunun, eləcə də qəbul olunmuş qərarın reallaşdırılmasının sadəliyi;

- məhkəmələrin məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət edən şəxslərə ərazi baxımından yaxınlığı;

- dövlət rüsumunun və digər məhkəmə xərclərinin ödənilməsi zaman prosessual güzəştlər sisteminin mövcud olması;

- işin məhkəmədə aparılması zaman hüquqi yardım üçün müraciət etmək imkanı [16, s.28].

Avropa İnsan hüquqları məhkəməsinin Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq məhkəməyə müdaxilə hüququnu nəzərdən keçirdiyi iki qrup işlər mövcuddur. Birinci qrup milli məhkəmələr və ya inzibati ədliyyə orqanları tərəfindən mülki işlərin bəzi növlərinin baxılması prosesində məhkəməyə müraciət etmək hüququndan imtinaya etirazın edilməsi ilə əlaqədar olan işləri əhatə edir. İkinci qrupa məhkəmələrin hamı üçün əlverişli olmasına baxmayaraq, ağır xərclərin və ya mürəkkəb prosedurların həqiqətdə məhkəməyə müraciəti mümkünsüz etməsi ilə əlaqədar irəli sürülən iradlar aiddir [11, s.204].

Məhkəməyə müraciət hüququnun ehtimal olunan pozulması ilə əlaqədar işlərdə söhbət bir mühüm prinsipdən gedir ki, o, dövlətin müəyyən sahələrdə və ya müəyyən iş kateqoriyalarına aid məhkəmə nəzarətini məhdudlaşdırma və ya ləğv edə bilməyəcəyindən ibarətdir.

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin məzmununu müəyyən edən digər mühüm prinsip ondan ibarətdir ki, bu və ya digər məhkəmə instansiyasına müraciətmə hüququ tək-cə formal elan olunmalı deyil, həmçinin real, həyata keçiriləbilən olmalıdır. Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi bu prinsipi ədalət məhkəməsinə müraciətmə hüququnun müxtəlif aspektlərinə aid bir sıra işlərin baxılması zaman tətbiq etmişdir.

Belə ki, “Eyri İrlandiyaya qarşı” işi üzrə qərarında Avropa Məhkəməsi ərizəçinin bir fikri ilə razılaşmışdır ki, onun hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar olan məhkəmə araşdırılması üzrə xərclər əslində ədalət məhkəməsinə müraciətmə hüququnun pozulmasıdır [9].

Belə görünür ki, ədalət məhkəməsinə müraciətmə hüququnun geniş anlamı tədqiqatın predmetinə ümumilikdə məhkəmə fəaliyyətinin açıqlığını təmin edən digər (yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə) aspektlərin də daxil

olunmasını tələb edir.

Onların sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- vətəndaşların və təşkilatların öz hüquqlarının məhkəmədə müdafiə vasitələri haqqında məlumatlılığı;

- mülki işlərin məhkəmə araşdırmasının aşkarlığı;

- yekun məhkəmə qərarlarının əlverişliliyi.

IV. Pozulmuş və ya mübahisə predmeti olmuş hüquqların məhkəmə müdafiəsinin təmin edilməsi

Avropa Şurasının mülki işlər üzrə ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi sahəsində mövcud standartları müəyyən sahələrdə və ya müəyyən işlər kateqoriyaları üzrə məhkəmə nəzarətinin məhdudlaşdırılmasına yol vermir. Hal-hazırda Azərbaycanda məhkəməyə müraciət etmək üzrə bütün məhdudyyətlər aradan qaldırılmışdır və praktiki olaraq, istənilən hüquqi iş məhkəmə araşdırılmasının predmetinə çevrilə bilər. Lakin məhkəmə müdafiəsi sahəsinin (hazırkı şəkildə) genişləndirilməsi mənfi cəhətlərə də malikdir: o, məhkəmə korpusunun işində əhəmiyyətli yüklənmələrə səbəb olur ki, bu da, təbii olaraq, ədalət məhkəməsinin açıqlığına və effektivliyinə ən mənfi şəkildə təsir göstərir.

Məhkəmə sisteminin təşkil olunması və fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlılıq. Bir fikir aydın olur ki (o cümlədən, Avropa Şurasının nəzarət orqanları üçün), pozulmuş və ya mübahisə olunan hüquqların real müdafiəsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş institutların effektiv fəaliyyəti müstəsna olaraq, işdə maraqlı olan şəxslərin öz hüquqlarının məhkəmədə müdafiə olunması vasitələri haqqında məlumatlı olması şərti ilə mümkündür.

Avropa Konvensiyasının iştirakçısı olan ölkələrə müvafiq tələblər Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 14 may 1981-ci il tarixli R (81) 7 sayılı "Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə ədalət məhkəməsinə müraciətin asanlaşdırılması yolları haqqında" Təvsiyəsində şərh olunmuşdur [13]. Təvsiyənin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarının üzərinə ictimaiyyətin məhkəmələrin yerləşdiyi ünvan və kompetensiyası barədə, eləcə də məhkəməyə müraciət qaydası və ya məhkəmə araşdırılması yolu ilə şəxsi maraqlarının qorunması barədə məlumatlandırılması üzrə, tələb olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyi qoyulur. Təvsiyə nəzərdə tutur ki, ümumi xarakterli müvafiq informasiya bilavasitə məhkəmə orqanlarında və ya hər hansı digər səlahiyyətli orqana təqdim oluna bilər. Bu zaman məhkəmə sisteminin təşkil olunması və fəaliyyət göstərməsi haqqında minimal tələb olunan informasiya həcmi aşağıda qeyd olunan məsələləri daxil edir:

- prosesual normalar (bir şərtlə ki, bu informasiya işin mahiyyəti üzrə hüquqi təvsiyyələrini daxil etməmiş olmasın);

- məhkəməyə müraciət qaydası və müraciətin edilməsi mümkün olan müddətlər;

- prosessual tələblər və bununla əlaqədar olan sənədlər;
- məhkəmə qərarının yerinə yetirilməsi vasitələri və mümkün olduğu təqdirdə, onun yerinə yetirilməsi üzrə məsrəflər [13].

Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinin milli qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə təsiri var. Məsələn, ailə hüququ kişi və qadın arasında yalnız qanuni şəkildə rəsmiləşdirilmiş münasibətləri nikah kimi tanıyır; Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ailə həyatının sosial və mədəni modellərində baş verən müasir dəyişiklikləri nəzərə almaq üçün ailə həyatı anlayışını genişləndirmişdir. “Conston və başqaları İrlandiyaya qarşı” konkret işdə Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi rəsmi nikah münasibətlərində olmayan şəxslər arasında ailə həyatının mövcudluğunu tanıdı. Belə bir qərarın qəbul edilməsində həlledici amil bu şəxslər arasında münasibətlərin sabit olması və onların birgə yaşayışının nikah əsasında qurulan ailə münasibətlərindən fərqlənməmələri olmuşdur [14].

V. Mülki işlərin məhkəmə araşdırılması prosedurunun sadələşdirilməsi

Sirr deyil ki, mülki icraat adətən elə mürəkkəb, uzunmüddətli və xərcli xarakter daşıyır ki, maraqlı şəxslər ədalət məhkəməsindən yararlanmaq hüququnun həyata keçirilməsində əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşirlər. Bu səbəbdən də mülki icraatı sadələşdirmək, onu daha elastik və daha operativ etmək, eyni zamanda da, proses iştirakçılarında ənənəvi prosessual normaların təqdim etdiyi zamanətləri qorumaq tələbi məntiqlidir. Məhkəmə prosedurunun ədalət məhkəməsindən rahat yararlanma imkanının yaradılması məqsədinə qulluq edən sadələşdirilməsi müstəsna olaraq ədalət məhkəməsinin demokratik dövletdə zəruri olan yüksək keyfiyyət səviyyəsinin təmin olunması şərti ilə mümkündür.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 14 may 1981-ci il tarixli R (81) 7 sayılı “Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə ədalət məhkəməsinə müraciətin asanlaşdırılması yolları haqqında” Tövsiyəsi və 28 fevral 1984-cü il tarixli R (84) 5 sayılı “Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə mülki icraatın məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş prinsipləri haqqında” Tövsiyəsi mülki işlərin məhkəmə araşdırılması proseduralarının sadələşdirilməsi barədə aşağıda qeyd olunan təklifləri daxil edirlər [13]:

- mümkün olan yerlərdə sadələşdirmə və güzəştlərin tətbiq olunması üzrə, tərəflərin barışdırılması və ya mübahisənin icraata qəbul olunmasına qədər və ya məhkəmə araşdırması zamanı danışıqlarla tənzimlənməsi üzrə tədbirlərlərin görünməsi;

- işdə vəkilin iştirakı mübahisənin xarakterindən asılı olaraq vətəndaşların ədalət məhkəməsindən yararlanması üçün imkanın yaradılması məqsədilə onların öz işlərini məhkəmədə şəxsən təqdim etmələri məqsədəuyğun olduqda mütləq olmamalıdır;

- məhkəmə prosesi adətən iki məhkəmə iclasından ibarət olmalıdır: birinci iclas hazırlıq xarakterini daşıya bilər, ikinci iclas zamanı isə sübutlar təqdim olunmalı, tərəflərin dəlilləri dinlənməli və mümkün olan halda qərar qəbul olunmalıdır;

- tələb olunan prosessual hərəkətləri müəyyən olunmuş qaydada və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş müddət ərzində yerinə yetirməyən istənilən tərəf barəsində müvafiq sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Hallardan asılı olaraq bu sanksiyalara prosessual hərəkəti yerinə yetirmək hüququndan məhrum etmə, zərərin əvəzini və məsrəfləri ödəmək haqqında qərar, cərimənin müəyyən olunması, ərizənin baxılmadan geri qaytarılması da aid oluna bilər;

- məhkəmə şahidləri çağırmaq, şahidlərin gəlmədiyi halda isə müvafiq sanksiyaları tətbiq etmək imkanına malik olmalıdır (cərimələr, zərərin ödənilməsi şəklində və sair). Şahidin məhkəməyə gəlmədiyi halda məhkəmə onun şahid ifadələrini dinləmədən araşdırmanın davam edilməsi barədə müstəqil qərar qəbul edir;

- əgər məhkəmə tərəfindən təyin olunmuş ekspert iş üzrə öz qərarını təqdim etmirsə və ya onun təqdim olunmasını hər hansı üzrlü səbəb olmadan gecikdirsə, ona qarşı da müvafiq sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Bu sanksiyalar qonorarin həcmindən azaldılmasından, məsrəflərin və vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında qərarın qəbulundan, eləcə də məhkəmə tərəfindən və ya ekspertin çalışdığı təşkilat tərəfindən intizam tədbirlərinin görülməsindən ibarət ola bilər;

- hər hansı tərəf məhkəmə araşdırması zaman özünü insafsız tərzdə aparırsa və işin araşdırmasını uzatmaq məqsədi ilə proseduru aşkar şəkildə pozursa, məhkəmə mübahisənin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır və ya məsələn, cərimənin tətbiq edilməsi, zərərin ödənilməsi öhdəliyini qoymaq, prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi hüququndan məhrum etmək kimi sanksiyaları tətbiq etməlidir;

- iş üzrə yekun qərar məhkəmənin yekun iclasında və ya iclasın başa çatmasından sonra ən qısa müddətdə qəbul olunmalıdır. Qərar mümkün qədər qısa və dəqiq olmalıdır;

- məhkəmə qərarının qəbulundan sonra hüquq müdafiə vasitələrindən sui istifadə hallarının qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Xüsusilə də, şikayət vermək hüququnun qərəzli istifadə olunmamağı üçün barəsində şikayət vermək mümkün olan qərarların müvəqqəti icra olunması imkanına, eləcə də qərarın tam icra olunmasına qədər məhkəmə qərarı əsasında kəsilmiş məbləğ üzrə ödənilən bank faizinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [13].

V. Mülki işlər üzrə ədalət məhkəməsinin müəyyən edilən vaxtda həyata keçirilməsi

14 May 1981-ci il tarixli R (81) 7 sayılı “Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə ədalət məhkəməsinə müraciətin asanlaşdırılması yolları haqqında” Tövsiyəni və 28 fevral 1984-cü il tarixli R (84) 5 sayılı “Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə mülki icraatın məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş prinsipləri haqqında” Tövsiyəni qəbul edərkən Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi ondan irəli gəlirdi ki, mülki icraatın üzv dövlətlərdə qəbul olunmuş bəzi norma və prosedurlar müəyyən hallarda ədalət məhkəməsinin effektiv həyata keçirilməsinə maneələr yaradır. Bu cür normalar (prosedurlar) artıq müasir cəmiyyətin tələbatlarına cavab verməyə bilər və ikincisi də, proses iştirakçıları məhkəmə araşdırmasının vaxtını uzatmaq üçün onlardan sui-istifadə edə bilirlər. Bu cür sui-istifadələrin qarşısını almaq üçün məhkəmə qısa zaman ərzində məhkəmə araşdırmasının qarşısını almaq üçün aktiv fəaliyyət göstərməli və bu zaman hüquqlara, o cümlədən, bitərəflik hüququna hörmət etməlidir [13].

Məhkəmə, xüsusilə də aşağıda qeyd olunan səlahiyyətlərə malik olmalıdır:

- lazım bildiyi izahları tərəflərdən tələb etmək;
- tərəflərin məhkəməyə şəxsən gəlmələrini tələb etmək;
- şahidləri dəvət etmək, xüsusən də söhbət işdə iştirak etməyən şəxslərin maraqlarından getdiyi halda;
- şahidlərin ifadələrinin alınması prosesinə nəzarət etmək;
- araşdırmada işə aid olmayan şahidlərin iştirakını ləğv etmək, iş üzrə şahidlərin sayını məhdudlaşdırmaq.

Qanunla digər şərtlərin müəyyən olunduğu hal istisna olmaqla, tərəflərin iddia ərizələri və ya iş üzrə etirazları icraatın mümkün qədər erkən mərhələsində və istənilən halda onun ilkin mərhələsinin başa çatmasına qədər (əgər olarsa) təqdim olunmalıdır. İkinci instansiya məhkəməsində işin şikayət əsasında baxılması zamanı məhkəmə adətən birinci instansiya məhkəməsinə təqdim olunmayan halları nəzərə almır (istisnalar: əgər onlar işə birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən baxılan zaman məlum deyildir; onları təqdim edən şəxs birinci instansiya məhkəməsinin iştirakçısı olmamışdırsa, onların tanınması üçün müəyyən xüsusi səbəblər varsa).

Bundan əlavə, 28 fevral 1984-cü il tarixli R (84) 5 sayılı Tövsiyədə qeyd olunmuşdur ki, üzv dövlətlər mübahisənin həllini sürətləndirən konkret qaydaları və ya qaydalar məcmusunu hazırlamalıdır:

- a) təxirəsalınmaz işlər üzrə hallarda;
- b) mübahisə olunmayan hüquq ilə əlaqədar hallarda;
- c) kiçik məbləğlər üzrə iddialarla bağlı hallarda;

d) ayrı-ayrı iş kateqoriyaları üzrə (yol-nəqliyyat hadisələri, əmək mübahisələri, mənzilin icarədarı və icarəçisi arasında mübahisələrin həllinə dair işlər, ailə hüququnun bəzi məsələləri, xüsusilə də alimentlərin məbləğinin müəyyən olunması və yenidən baxılması ilə əlaqədar işlər) (205).

Bu məqsədlə adətən aşağıda göstərilən tədbirlərin istifadəsi təklif olunur:

- araşdırmanın başlanması üzrə sadələşdirilmiş tədbirlər;
- məhkəmə araşdırmasının iclaslar keçirmədən aparılması və ya yalnız bir iclasın keçirilməsi;
- hallardan asılı olaraq, müstəsna olaraq yalnız yazılı və ya şifahi icraatın həyata keçirilməsi;
- müəyyən etirazların və ya izahların qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması;
- ifadələrin verilməsi üzrə daha elastik qaydalar;
- icraatın fasiləsiz və ya çox kiçik fasilələrlə həyata keçirilməsi;
- məhkəmə ekspertinin “ex officio” və ya mümkün olan halda məhkəmə prosesinin başlanmasına qədər tərəflərin xahişi ilə təyin olunması;
- məhkəmənin işin aparılmasında, o cümlədən, şahidlərin çağırılmasında və ifadələrin dinlənilməsində aktiv fəaliyyəti.

VI. Hakimlərin səriştəsi, müstəqilliyi və qərəzsizliyi

Ədalət məhkəməsindən yararlanmaq hüququnun mühüm təminatı hakimlərin səriştəsinin, müstəqilliyinin və qərəzsizliyinin, yəni hər bir insanın məhkəməyə öz hüquqlarının qorunması üçün müraciət etdiyi zaman ümid etdiyi peşəkar keyfiyyətlərin təmin olunmasıdır ki, onların reallaşdırılması öhdəliyi Avropa Şurasının üzv dövlətlərinin öhdəliyinə aiddir.

1998-ci il tarixli “Hakimlərin statusu haqqında” Avropa xartiyasının 1.5 bəndinə əsasən hakimlər öhdəliklərini yerinə yetirən zaman minimal olaraq aşağıda qeyd olunan tələblərə cavab verməlidir:

1) onlara müraciət edən şəxslərlə münasibətdə hörmətli və əlçatan olmaq;

2) hər konkret halda işlərin həll olunması üçün tələb olunan yüksək səriştəlilik səviyyəsini qorumağa çalışmaq (10 iyul 1998-ci il tarixli “Hakimlərin statusu haqqında” Avropa xartiyasının 1.5 bəndi).

Hüquqi yardım və hüquqi məsləhətlər. Məlumdur ki, istənilən ölkənin məhkəmə orqanlarında işin aparılması müxtəlif məsrəflərin çəkilməsini nəzərdə tutur (dövlət rüsumunun ödənilməsi, vəkil xidmətlərinin və digər məhkəmə xərclərinin ödənilməsi, məhkəmə girovunun qoyulması və sair). Bu zaman bu məsrəflərin həcmi qeyri-məhdud hədudlarda dəyişə bilər. Bu hal ən ciddi şəkildə məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət hüququnun həyata keçirilməsini çətinləşdirir və ya ümumiyyətlə, mümkünsüz edə bilər.

Beləliklə, Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri mülki işlər üzrə ədalət məhkəməsinə müraciət üçün iqtisadi maneələrin aradan qaldırılması məqsədi

ilə zəruri tədbirləri həyata keçirməlidir.

Hesab olunur ki, qeyd olunan məqsədə nail olunmasına məhkəmə məsrəflərinin azaldılması, məhkəmə xərcləri sisteminin sadələşdirilməsi, vəkil və ekspertlərin qonorarlarının həcminə nəzarətin təmin olunması (14 may 1981-ci il tarixli R (81) sayılı Tövsiyə), eləcə də hüquqi yardımın müvafiq sistemlərinin mövcudluğu (xüsusilə də xoşagəlməz vəziyyətdə olan şəxslər barəsində) yardım edə bilər. Hüquqi yardımın göstərilməsinin maliyyələşdirilməsi öhdəliyi müstəsna olaraq dövlətin üzərinə düşür.

Mülki işlər üzrə hüquqi yardımın göstərilməsinin əsas prinsipləri Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2 mart 1978-ci il tarixli Hüquqi yardım və konsultasiyalar haqqında Qətnaməsində müəyyən olunmuşdur (Principles of International Civil Procedure. Cambridge University Press, 2005, 75 p.; 205).

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının və maraqlarının məhkəmə müdafiəsini daha yüksək səviyyədə təmin etmək üçün təklif olunur ki, hər yetkinlik yaşına çatmayan mülki proses iştirakçısına prosesdə onun qanuni nümayəndələrinin, qəyyumluq və himayəcilik orqanının iştirakından asılı olmayaraq pulsuz hüquqi yardım göstərsin. Bu yetkinlik yaşına çatmayanların cəkişmə prosesində keçirilən müdafiəsinə dəyərli zəmanət ola bilər. Fikrimizcə, hüquqi yardım büdcə hesabına ödənilsə bu bir daha uşaqların hüquqlarının dövlət tərəfindən hərtərəfli müdafiəsinin sübutu olacaq və ümumiyyətlə, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2 mart 1978-ci il tarixli Hüquqi yardım və konsultasiyalar haqqında Qətnaməsinin tələblərinə cavab verəcək. Bu Qətnaməyə uyğun olaraq, dövlət maddi vəziyyəti zəif olan şəxslərə onların hüquq və maraqlarına aid olan bütün məsələlər üzrə tələb olunan hüquqi konsultasiyanı almaq imkanını təmin etməlidir. Hüquqi konsultasiyalar təmənnasız və ya konsultasiya üçün müraciət etmiş şəxs tərəfindən onun maliyyə imkanlarına uyğun məbləğin ödənilməsi şərti ilə göstərməlidir.

VI. Mülki icraatın açıq şəkildə (aşkarlıq prinsipi) həyata keçirilməsi

Məlumdur ki, açıq məhkəmə baxışı geniş ictimaiyyətin maraqlarına qulluq edir və bununla da ədalət məhkəməsinin həyata keçirilmə şəraitinə etibarlı təmin edir. Avropa İnsan hüquqları məhkəməsi bir neçə iş üzrə qət etmişdir ki, aşkarlıq prinsipi Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunmuş şərtlərdən birinin təhlükədə olduğu təqdirdə (məənviyyət, ictimai qayda və ya demokratik ölkədə dövlət təhlükəsizliyi, tərəflərin şəxsi həyatlarının müdafiə olunması zərurəti və ya ədalət məhkəməsinin maraqlarının pozulması imkanı) tam şəkildə qorunmalıdır. Yalnız qeyd olunan müəyyən hallarda ictimaiyyət və mətbuat təmsilçiləri məhkəmə iclasının keçiriləcəyi zala buraxılırlar. Mülki icraatın aşkarlıq prinsipinin qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məhdudiyətləri əksər hallarda yuxarıda qeyd olunan şərtlərə uyğun gəlir.

Son illərdə Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi qəbul etmişdir ki, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi ilə müəyyən olunmuş “işin açıq araşdırılması” konsepsiyası ən azı birinci instansiya səviyyəsində şifahi araşdırma hüququnu da əhatə edir [11, s.212]. Bu hüququn pozulması bu və ya digər şəxsin şifahi araşdırmanın aparılması xahişi ilə müraciət etdiyi halda qeydə alınır və bu cür araşdırmanın həyata keçirilməsinə imtinanı əsaslandırma biləcək hər hansı müstəsna hallar mövcud deyil.

VII. Yekun məhkəmə qərarlarının əlverişliliyi

Məhkəmə aktlarının əlverişliliyi haqqında məsələ qanunun ədalətli tətbiq olunmasının əsas şərtlərindən biri kimi bütün məhkəmələrin təcrübəsi haqqında tam məlumatlılıq tələbi ilə əlaqədar yaranır. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 11 sentyabr 1995-ci il tarixli Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə hüquqi informasiya-axtarış sistemlərində məhkəmə qərarlarının seçilməsi, işlənməsi, təqdim olunması və arxivləşdirilməsinə dair Tövsiyəsində qeyd etmişdir ki, ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi üçün məhkəmə təcrübəsi haqqında informasiyanın axtarış sistemlərinin mövcud olması zəruridir.

Avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərinin vəzifələri bu Tövsiyəyə uyğun olaraq aşağıda qeyd olunanlardan ibarətdir:

- hüquqsünaşların qısa zaman ərzində tam və dolğun informasiya ilə təmin olunması yolu ilə onların işini asanlaşdırmaq;
- məhkəmə təcrübəsinə bilavasitə və ya dolaylı maraqlı göstərən bütün şəxslərə informasiyanı təqdim etmək;
- yeni məhkəmə qərarları haqqında informasiyanı, xüsusilə də hüququn inkişaf edən sahələrində informasiyanı daha sürətlə yaymaq;
- məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinə çalışmaq;
- qanunvericilərə qanunların tətbiq olunması təcrübəsini təhlil etmək imkanını yaratmaq;
- müəyyən hallarda statistika məqsədləri üçün informasiyanı təqdim etmək.

Avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərinin üzərinə qoyulmuş vəzifənin vacibliyini dəyərləndirməmək mümkün deyil. Məhkəmə sisteminin dövlət hakimiyyətinin müstəqil bir qolu qismində təşkil olunması mütləq şəkildə məhkəmə orqanlarının normayaradıcı funksiyasının əmələ gəlməsini nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində onların qəbul etdikləri aktların dərc olunması (bu və ya digər formada) zərurətini yaradır.

Beləliklə, Avropa Konvensiyasının tətbiq olunması təcrübəsi göstərir ki, barəsində Konvensiyanın müddəalarını pozması haqqında qərarın qəbul edildiyi dövlətlər adətən bu cür pozuntuların aradan qaldırılması üzrə, o cümlədən öz qanunvericiliklərinə dəyişikliklər etmək yolu ilə aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görürlər. Belə ki, Almaniyada mülki işlərin araşdırılması

proseslərinin sürətləndirilməsi sahəsində tədbirlər görülmüşdür; İrlandiyada məhkəmə araşdırması proseduru sadələşdirilmiş və hüquqi yardım və konsultasiyalar sistemləri yaradılmışdır; İsveçdə hökumətin qərarlarının məhkəmə qaydasında yenidən baxılması qanunu tətbiq edilmişdir və s. [15 , s.13-14].

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında da Avropa Şurasının mülki icraat sahəsində hüquqi təfəkkürün, qanunverici fəaliyyətin və hüququn tətbiq olunması üzrə təcrübənin mövcud standartları ilə tam uyğun vəziyyətə salınması prosesi davam edir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının presedentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini məqsədilə AR Ali Məhkəməsinin Plenumu 2006-cı il 30 mart tarixində xüsusi olaraq 5 sayılı qərar qəbul etmişdir [2, s.26-38]. Azərbaycan Respublikasının MPM-nin 16-ci maddəsinə əsasən, dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri bitərsə, insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət edə bilərlər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar da “*ratione persona*” olaraq İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmə hüququna malikdilər. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının Avropa Məhkəməsinə müdafiəsi adətən Avropa Konvensiyasının 3, 6, 8, 9 və 14 maddələrinin pozulması ilə əlaqədar olur. Beynəlxalq məhkəmədə işə baxılarkən, bir çox sənədlərdə qərarlanmış Avropa standartları ilə yanaşı BMT-nin 1989-cu il tarixli uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya da istinad olunur. Əksər hallarda Avropa Məhkəməsinə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar onların valideynləri müraciət edir.

VIII. Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda müasir mülki prosessual hüququnun tədqiqi göstərir ki, mövcud Avropa standartları məhkəmə icraatının əsas müddəalarında öz əksini tapıb. Bununla belə qeyd etməliyik ki, üzv dövlətlərin məhkəmələrində işlərə həddindən artıq uzun müddət ərzində baxılmasına dair şikayətlərin sayının artması nəticəsində Avropa Şurası tərəfindən milli məhkəmə sisteminin səmərəliliyinə diqqət artırılmış və 18 sentyabr 2002-ci ildə xüsusi bir orqan - Avropa Şurası Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyası (CEPEJ) yaradılmışdır. Komissiyanın yaradılmasının məqsədi üzv dövlətlərdə ədalət mühakiməsi sisteminin fəaliyyəti və səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi, habelə bu məqsədlə əlaqədar Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən sənədlərin icrasının təmin olunmasından ibarətdir [4, s.5]. Bu qurumun daxilində Mediasiya üzrə Komitə (CEPEJ-GT-MED) yaradılmış və onun tərəfindən uşaqların ailə mübahisələrinə münasibətdə mübahisələrin alternativ həlli üsullarının istifadəsinə dair xeyli sayda tövsiyələr verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46945>
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1991-2008). - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2008, - 380 s. URL: <https://supremecourt.gov.az/az/>
3. Avropa Ədliyyə nazirlərinin 28-ci konfransı: “Uşaqların ədalətli məhkəmə hüququnun təmin olumasının bəzi məsələləri: Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi” // Qanunçuluq, - 2007, - № 10, - s.25-27
4. Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyası: elmi və təcrübə əhəmiyyəti. - Bakı: CBS-PP, - 2016, - 360 s.
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2013, - 506 s.
6. Mehdiyev F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti. - Bakı: Adiloğlu, - 2009, - 390 s.
7. Şentop M. Avropa İnsan Hakları Sözləşməsində Adil Yarqılanma Hakkı //Arqumentum, Temmuz-Aralık, - 1997, - № 53, - s.310-319
8. European convention on human rights and fundamental freedoms, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/.../Convention_ENG.pdf
9. European Court of Human Rights: Airey v. Ireland - HUDOC (case N 6289/73, 9.10.79). URL: <https://www.hudoc.echr.coe.int/sites/eng/.../search.aspx?i..>
10. Fitzmaurice M., Merkouris P. The Interpretation and Application of the European Convention of Human Rights: Legal and Practical Implications. Martinus Nijhoff Publishers, 2012, 304 p.
11. Gomien D., Harris D., Zwaak A. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the European Social Charter: The law and practice. Strasbourg, - 1998, - 902 p.
12. Principles of International Civil Procedure. Cambridge University Press, - 2005, - 75 p.
13. The Committee Ministers of Council of Europe. URL: https://www.coe.int/t/cm/home_en.asp
14. Баркалова Г.И. Соблюдение европейских стандартов в гражданском судопроизводстве. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soblyudenie-evropeyskih-standartov-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve>
15. Права человека в международном и внутригосударственном праве / Отв. ред. проф.Р.М.Валеев. - Казань: Казан. гос. ун-т, - 2004, - 300 с.
16. Решетникова И.В., Ярков В.В. Судебная реформа в сфере гражданской юрисдикции в России // Судебная реформа: проблемы гражданской юрисдикции. - Екатеринбург: Гуманитар. Ун-т, - 1996, - с. 20-29.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

С.Г.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В соответствии со статьей 1.1 Гражданского процессуального законодательства Азербайджанской Республики, порядок судопроизводства в судах Азербайджанской Республики по гражданским делам и коммерческим спорам устанавливается Конституцией, Законом «О судах и судьях», Гражданско-процессуальным Кодексом, другими законами Азербайджанской Республики, а также международными

договорами, стороной которых выступает Азербайджанская Республика. Таким образом, принятая Комитетом министров Совета Европы 4 ноября 1950 года и вступившая в силу 3 сентября 1953 года Конвенция «О защите прав и основных свобод человека» входит в число источников национального гражданского законодательства. Кроме того, ратификация указанной Конвенции Советом Европы со стороны Азербайджанской Республики является в том числе признанием юрисдикции Европейского Суда по правам человека. Это само по себе еще раз подчеркивает важность судебной защиты прав и свобод человека.

Ключевые слова: гражданско-процессуальное законодательство, гражданское судопроизводство, защита прав человека, право на справедливое судебное разбирательство.

INTERNATIONAL STANDARDS IN CIVIL PROCEEDINGS

S.G.AZIZOVA

SUMMARY

In accordance with Article 1.1 of the Civil Procedural Legislation of the Republic of Azerbaijan, the procedure for legal proceedings in the courts of the Republic of Azerbaijan in civil cases and commercial disputes is established by the Constitution, the Law “On Courts and Judges”, the Civil Procedure Code, and other laws of the Republic of Azerbaijan, as well as international treaties to which the Republic of Azerbaijan is a party. Thus, European convention on human rights and fundamental freedoms, adopted by the Committee Ministers of Council of Europe on November 4, 1950 and entered into force on September 3, 1953, is one of the sources of national civil legislation. In addition, the ratification of this Council of Europe Convention by the Republic of Azerbaijan is also recognition of the jurisdiction of the European Court of Human Rights. This in itself once again emphasizes the importance of judicial protection of human rights and freedoms.

Keywords: civil procedural legislation, civil proceedings, protection of human rights, right to a fair trial.